

JAN ŠTURALA

KONFRONTAČNÍ ZKOUMÁNÍ TZV. KOMENTÁŘŮ K OBSAHU SDĚLENÍ

K vysoce aktuálním tématům současné lingvistiky patří zkoumání okruhu mimopropozičních složek výpovědi, který zahrnuje oblast tzv. komentování obsahu sdělení mluvčím.¹ Jde vlastně o signalizaci různých pragmatických a komunikativních hodnot (významů, postojů, charakteristik). Na tuto problematiku byla v posledních desetiletích upřena pozornost mnoha badatelů, a to především v souvislosti s konstituováním a rozvojem lingvistiky textu. Odrazem zájmu o dané otázky je i velké množství publikovaných prací, sahajících od dílčích studií až k monografiím (jejich celkový počet dosahuje dnes jen v oblasti slavistiky přinejmenším několika stovek položek).

I přesto, že prováděné výzkumy usilují zvláště v posledních letech o komplexní pohled na problematiku komentářů k propozičnímu obsahu v celé její šíři a mnohotvárnosti, lze říci, že prakticky nepovšimnut zatím zůstal její konfrontační aspekt, což představuje určitý paradox. Druhým paradoxem je skutečnost, že v rámci konfrontačního zkoumání syntaktických systémů ruštiny a češtiny je právě tato část mimopropozičních složek výpovědi jedním z posledních bílých míst. Zatímco zvláště propoziční složky výpovědi jsou detailně prozkoumány a popsány, konfrontační popis sféry komentářů k obsahu sdělení — byť třeba jen obrysový — zatím postrádáme. Pokusit se o jeho vytvoření je proto bezesporu jedním z našich aktuálních úkolů pro příští léta.

Ucelený popis tohoto systému ovšem z mnoha důvodů představuje složitý a obtížný úkol. V tomto příspěvku chceme aspoň velmi zhruba zhodnotit dosavadní stav znalostí a naznačit možné postupy a přínos konfrontačního pohledu na problematiku komentářů. Při hledání východisek se opíráme v první řadě o práce brněnských rusistů, především S. Žaží. Jde, pokud je nám známo, prakticky o jediné konfrontační a přitom teoreticky zaměřené studie věnované danému tématu. Jinak mají poznatky — zvláště ty, které jsou uvedeny v gramatikách a slovnících — spíše empirický charakter a postrádají teoretické zdůvodnění; rozbor

končí zhruba na úrovni konstatování ekvivalence výrazů a — opět empiricky formulovaných — doporučení pro překlad (typu „výrazu A v jednom jazyce odpovídá obvykle výraz B v jazyce druhém, méně často C nebo D“ apod.). Přitom jde o vrstvu slovní zásoby, která patří i z hlediska překladu k nejobtížnějším. O to naléhavější je potřeba vytvoření teoreticky fundovaného konfrontačního popisu této složky sdělení.

V zásadě lze při rozboru výrazových prostředků komentujících obsah sdělení postupovat dvojím způsobem, a to buď od výrazu k významu,² nebo naopak od významu k výrazu.

Při postupu „od výrazu k významu“ jsou východiskem konkrétní lexikální jednotky v jednom z jazyků, cílem pak je nejen nalezení ekvivalentů v jazyce druhém, nýbrž také — a především — konstatování shod a rozdílů ve fungování příslušných výrazů a jejich teoretická interpretace. Při druhém postupu, tedy „od významu k výrazu“, je východiskem stanovení určitého funkčního (zpravidla komunikativního nebo pragmatického) rysu a rozbor směřuje ke zjištění a co nejuplněnějšímu popisu konkrétních výrazů, v nichž se tento rys promítá. Při charakteristice jednotlivých výrazů pak lze na základě zjištěných shod a rozdílů ve fungování příbuzných výrazů usuzovat na přítomnost dalších okolností, které ovlivňují chování daných lexikálních jednotek v obou jazycích.

Už z uvedené stručné a zdaleka ne úplné charakteristiky obou postupů je zřejmé, že oba postupy se úzce prolínají a navzájem podmiňují. Postup „od výrazu k významu“ má nespornou výhodu v tom, že lze bezprostředně čerpat z konkrétního materiálu a uplatněním vcelku jednoduchých postupů rychle dospět k určitým praktickým výsledkům (nalezení ekvivalentů v druhém jazyce). Úskalí však představuje adekvátní interpretace získaných poznatků, neboť ta už nezbytně vyžaduje teoretické zobecnění. Konfrontační studium problematiky však zřejmě musí začít právě takto, tj. shromážděním dílčích empirických poznatků, a až po získání jejich rozsáhlejšího souboru lze vůbec začít uplatňovat postup „od významu k výrazu“. U něj je totiž naopak zřejmě hlavním problémem formulovat spolehlivá východiska, tedy stanovit relevantní funkční rysy, které se uplatňují v systému komentářů k obsahu sdělení. Zatím máme k dispozici pokusy o částečnou syntézu poznatků o tomto systému; ty jsou ovšem zaměřeny jen na jeden jazyk (Adamec, 1985; Hoffmannová, 1984). Některé složky předpokládaného systému už lze pokládat za prokázané (např. pravděpodobnostní modifikace propozice, vyjadřování vztahu k normě nebo k očekávanému výsledku a další), jiné zatím jen tušíme. Pro ilustraci uvádíme příklady takových rysů, s nimiž pracují některé koncepce: vyjadřování generalizace nebo vztahu k normě; „skryté“ hodnocení; uvedení doplňujících údajů do propozice; odkaz na kontext (Nikolajeva, 1985, 87n.); splnění, potvrzení nebo naopak nesplnění očekávaného; kvantitativní konfrontace; shoda, nesoulad nebo opako-

vání situací; předpoklad zákonitého vyplývání určitých skutečností z preinformace; korekce předpokladu obsaženého v preinformaci aj. (Adamec, 1985, 135n.). Tyto hodnoty představují vlastně jakési „skryté“ charakteristiky propozičního obsahu a jsou přinejmenším ve značné míře analogické gramatickým kategoriím;³ na rozdíl od „pravých“ gramatických kategorií však nejsou vyjádřeny gramatickými tvary. Bulygina (1980) označuje takovéto hodnoty jako „gramatická kryptonyma“.

Je patrné, že právě zde je potřeba dalšího intenzivního výzkumu zvláště naléhavá, neboť na úrovni teoretického zobecnění představují uvedené kategorie jakési dílčí, konkrétní prvky, které je třeba zařadit do systému a definovat jejich vzájemné vztahy a hierarchie. Předběžně lze říci, že jde zřejmě o složitý systém, který zasahuje jak komunikativní a pragmatickou, tak také sémantickou složku výpovědi. Jeho spolehlivý, průkazný popis je záležitost náročná z teoretického hlediska a nesmírně pracná co do požadavků na materiálový výzkum. V případě úspěšného zvládnutí však bude vytvoření takového systému znamenat nemalé obhaceni teorie a ve svých důsledcích i praxe, ať již pedagogické či překladatelské.

Právě konfrontační pohled na tuto problematiku může vést k získání nových poznatků, které by zůstaly skryty při analýze systému jednoho jazyka. Jak ukazuje praxe, často se odhalí různé skryté aspekty až tehdy, když je nutno interpretovat dílčí rozdíly ve fungování výrazů, které jsou v různých jazycích zdánlivě ekvivalentní.

V současné etapě konfrontace zkoumání sféry komentářů k obsahu sdělení by podle našeho názoru mělo jít především o shrnutí poznatků získaných v první etapě zkoumání, která je, jak již bylo řečeno, charakterizována uplatňováním postupu „od výrazu k významu“, a o přechod ke druhé etapě. Ta by zahrnovala formulaci hypotetických systémů komunikativních, pragmatických a sémantických kategorií či rysů obsažených v komentářích k obsahu sdělení (viz např. již zmíněné koncepcce). Správnost hypotéz je pak nutno ověřit důkladnou analýzou jednotlivých složek systému (funkčních rysů), včetně teoreticky fundované, komplexní a co nejúplnější charakteristiky konkrétních výrazových prostředků.

Tvrzení o účelnosti využití konfrontační metody při zkoumání komentářů k obsahu sdělení chceme dokumentovat na příkladu srovnání některých výrazů vystupujících ve zjišťovacích otázkách: č. *copak, snad, opravdu*, r. *разве, неужели*. Jako jejich dominantní znak bývá uváděna signalizace postoje hodnoty „údiv“, jako rozlišující kritérium pak intenzita postoje (např. Kubík, 1982, 209). Podle této charakteristiky by volba konkrétní částice závisela na uvážení mluvčího, na tom, jak silný údiv chce vyjádřit. Ve skutečnosti však použití těchto výrazů podléhá hlavně v ruštině přesným pravidlům, která je ale třeba odvozovat z jiných kri-

térií; jde o to, že dané částice vyjadřují určitý druh hodnocení platnosti propozičního obsahu oběma účastníky mluvního aktu, tedy mluvčím i adresátem (nebo, jinak řečeno, určité stanovisko obou účastníků k platnosti propozice).

Funkci obou částic lze charakterizovat asi takto: *разве* = „Jsem si zcela jist/vím, že propozice neplatí//Nepřipouštím, že propozice platí, a týž postoj předpokládám i u adresáta sdělení“; *неужели* = „Nepředpokládám, že by propozice mohla platit, ale pokud je si adresát svým tvrzením jist, jsem je ochoten přijmout, ačkoli jsem překvapen“ Sr.: *Разве//Неужели он болен?* — *разве*: „určitě není nemocný“ \times *неужели*: „možná je (přece jen) nemocný“. Postojová hodnota „údiv“ by zde tedy představovala pouze sekundární znak.

Tato charakteristika vysvětluje i možnost použít *разве* v řečnických otázkách. Ty totiž vyjadřují kategorické tvrzení mluvčího, jež implikuje právě *разве*, zatímco *неужели* signalizuje pochybnost, resp. nikoli plné přesvědčení mluvčího o tom, že propozice neplatí; proto se *неужели* v řečnických otázkách použít nedá.

České ekvivalenty obou ruských částic zřejmě nejsou ve vztahu k hodnocení platnosti propozice mluvčím a adresátem tak zřetelně vyhraněné. Částice *оправду* obvykle odpovídá ruskému *неужели*, zatímco ekvivalentem r. *разве* je zpravidla č. *co(ž)pak*; *snad* je pak ze všech tří českých výrazů nejméně vyhraněné. Mnohdy se však tyto částice mohou ve výpovědi vzájemně zaměnit, aniž se její obsah podstatně změní, sr. (*Žák není ve škole.*) *Co pak//Oправду je nemocný?//Je snad nemocný?* Pokud ovšem z kontextu jednoznačně vyplývá, zda propozice platí či nikoli, není záměna možná. Sr.: *Co pak je slepý?//Je snad slepý? (, že si nevšiml tak nápadné věci.)* \times *Oправду je slepý? (Pohybuje se tak jistě, jako by viděl.)*

POZNÁMKY

- ¹ K označení daného okruhu mimopropozičních složek výpovědi se užívá řada dalších termínů, např. postoj (nebo stanovisko) mluvčího k obsahu výpovědi (propozice), příp. hodnocení propozičního obsahu mluvčím aj.; odpovídající výrazové prostředky bývají v poslední době označovány nejčastěji — vzhledem ke své konektivní funkci — jako konektory (např. Hoffmannová, 1984).
- ² Termín „význam“ zde nevystihuje nejlépe obsahovou stránku daných jevů, mnohdy by bylo namísto zároveň s ním nebo místo něho použít termínu „funkce“, příp. i jiných. Pro zjednodušení se však přidržíme tradičního pojmenování tohoto postupu.
- ³ Analogie s gramatickými kategoriemi je jasně patrná např. ze srovnání reprezentace kategorie určitosti//neurčitosti v češtině a ruštině s němčinou nebo angličtinou.

V prvním případě není vyjádření těchto hodnot záležitostí gramatického tvaru, zatímco v případě druhém se uvedené významy gramaticky vyjadřují (prostřednictvím členu).

L I T E R A T U R A

- ČEJKA, M.: Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi. In: Otázky slovanské syntaxe IV/2, Brno 1980, s. 53—62.
- Česko-ruský slovník, 1—2. Praha—Moskva 1973.
- GREPL, M.: Komunikativně pragmatické aspekty výpovědi. In: Otázky slovanské syntaxe IV/1, Brno 1976, s. 15—37.
- HOFFMANNOVÁ, J.: Typen der Konnektoren und deren Anteil an der Organisation des Textes. In: Text and Pragmatic Aspects of Language, *Linguistica* 10, Praha 1984, s. 101—140.
- KOMÁREK, M.: K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí, *SaS*, 40, 1979, s. 139—142.
- KOMÁREK, M.: K sémantické a syntaktické charakteristice slov *ještě*, *již/uz*. In: Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 147—152.
- Přiruční mluvnice ruštiny, sv. 1, 2. Praha 1979.
- Rusko-český slovník, 1—2. Moskva—Praha 1978.
- ŽAŽA, S.: Aspekty bilaterální konfrontační analýzy slovanských jazyků (na materiálu ruštiny a češtiny). 11 stran rukopisu (v tisku).
- ŽAŽA, S.: K funkci některých konektivních částic v ruštině a češtině. 10 stran rukopisu (v tisku).
- ŽAŽA, S.: K úloze tzv. větných adverbíí při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu, *SaS*, 40, 1979, s. 135—138.
- ŽAŽA, S.: Ruské ekvivalenty slov *také*, *taky*, *těž* a jejich sémantická charakteristika, *Ruský jazyk*, 21, 1970/71, 6, s. 245—249.
- АДАМЕЦ, П.: К вопросу о коннективной функции частиц и близких к частицам слов. In: *Aspects of Text Organization*, Praha 1985, s. 133—139.
- БУЛЫГИНА, Т. В.: Грамматические и семантические категории и их связи. В кн.: *Аспекты семантических исследований*, Москва 1980.
- ЗНАМЕНСКАЯ, А. В.: Частица *и* в современном русском языке, *УЗ Смоленского педагогического института*, XIII, 1964, с. 49—73.
- МРАЗЕК, P.: Эмоциональность предложения и перспективы ее сравнительного исследования. In: *Отázky slovanské syntaxe IV/2*, Brno 1980, s. 93—98.
- НИКОЛАЕВА, Т. М.: Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). Москва 1985.
- Русский синтаксис в сопоставлении с чешским (под ред. М. Кубика). Прага 1982.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВЫРАЖЕНИЙ, КОММЕНТИРУЮЩИХ СОДЕРЖАНИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

На современном этапе изучения синтаксической системы разных языков все большее внимание уделяется исследованию прагматического и коммуникативного аспектов функционирования языковых единиц. Важное место в этой проблематике занимает область т. наз. комментирования содержания высказывания (пропозиции) говорящим. В настоящей статье подчеркивается необходимость углубленного теоретического исследования вопросов, связанных с данной проблематикой, и намечаются некоторые пути дальнейшего, более глубокого познания всей системы комментариев к содержанию высказывания. Целесообразность применения сопоставительного изучения проблематики демонстрируется на примере характеристики русских частиц *разве*, *неужели* в вопросительных предложениях в сравнении с их чешскими эквивалентами.